LUND UNIVERSITY

En gammal grävning, ett kulthus och ett antikvariskt problem

Hansson, Martin

Published in:
Gropar och monument. En vänbok till Dag Widholm.

2008

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Hansson, M. (2008). En gammal grävning, ett kulthus och ett antikvariskt problem. I J. Goldhahn (Red.), *Gropar och monument. En vänbok till Dag Widholm.* Högskolan i Kalmar.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Gropar & monument

En vänbok till Dag Widholm

Dag Widholm (f. 1943) har under ett händelserikt arbetsliv varit verksam som fältarkeolog, regionchef för Riksantikvarieämbetets utgrävningsverksamhet i Skåne, landsantikvarie i Malmöhus län, landsantikvarie och chef för Kalmar läns museum och som lektor i arkeologi vid Högskola i Kalmar.

I denna vänbok har vi samlat 25 artiklar som diskuterar teman som Dag berört genom sin forskning.

Gropar & monument

Gropar & monument

En vänbok till Dag Widholm

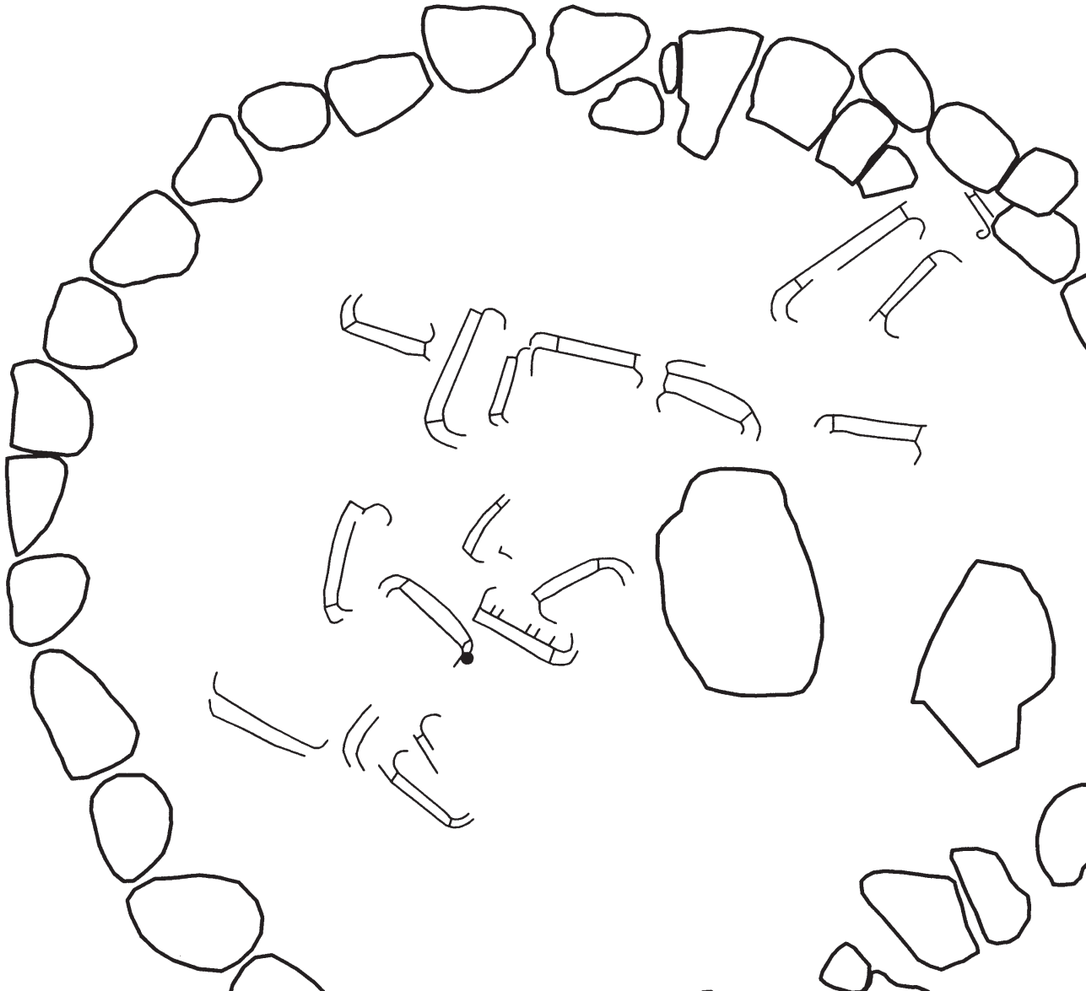

Gropar & monument

En vänbok till Dag Widholm

Gropar & monument

En vänbok till Dag Widholm

redaktör

Joakim Goldhahn

Kalmar Studies in Archaeology IV

Denna skrift är publicerad med medel från
Crafoordska stiftelsen

Gropar & monument – en vänbok till Dag Widholm

Redaktör: Joakim Goldhahn
Omslagets baksida: foto av David Damell

Kalmar Studies in Archaeology IV

© Respektive författare

ISBN 978-91-85993-04-8
ISSN 1653-431X

Tryck: Intellecta DocuSys, Solna

Ingenting ändrar sig så ofta som det förflutna.
Var generation skapar sin egen bild.

Jean-Paul Sartre

Innehållsförteckning

xi Tabula Gratulatoria

xiii Förord
Mats Larsson

1 1. Kulturhistoriska noteringar – brottsstycken med arkeologisk underton ägnade vännen Dag Widholm
Monica Damell Modin & David Damell

9 2. Horisontella och vertikala perspektiv på stengiganter. Några reflektioner från en polynesisk ö
Lars Larsson

27 3. Ales stenar lider skeppsbrott i ämbetsmannapekoral. Skyltar, språk och kommunikation vid en kontroversiell fornlämning
Elisabeth Rudebeck

53 4. Monument – en känsloladdad sak
Gustaf Trotzig

67 5. Mesolithic episodes – three Mesolithic sites in Eastern Middle Sweden
Mats Larsson

85 6. ”Man the fisher” – Senmesolitiskt fiske i Motala Ström
Tom Carlsson

91 7. Att spåra framtiden i förhistorien
Anna-karin Andersson

107 8. Chiefs & Chiefdoms – høvdinge og høvdingedømmer
Henrik Thrane

117 9. Himmel och jord, eld och vatten. Kosmologi och rituell praktik i Indoeuropeisk belysning
Anders Kaliff

147 10. En gammal grävning, ett kulthus och ett antikvariskt problem
Martin Hansson

171 11. Ship-settings and boat crews in the Bronze Age of Scandinavia
Richard Bradley

185 12. Rum för döden – om husurnor och skeppssättningar på Gotland
Ulrika Söderström

205 13. Hjortekrog, Skvagerfall och *Hörtinge – finns det ortnamn från bronsåldern?
Alf Ericsson

233 14. Skärvstenshögar i Misterhults socken – en analys av deras placering, datering och kontext
Michael Dahlin

255 15. Nya gropar och monument från Torhamnshalvön i Blekinge
Lena König

271 16. Nya rön om Lugnarohögen
Lennart Lundborg

283 17. ”En tyk Taage i det Umaadelige tidsrum”? – några färgstänk från bronsåldern
Joakim Goldhahn

305 18. Hällristningar i Södermanlands kalkberg
Sven-Gunnar Broström, Kenneth Ihrestam & Roger Wikell

323 19. The composite ard in Sweden – its introduction, geographical distribution and consequences for landscape management
Peter Skoglund

341 20. Gorms grav – ett monument med en grop på Österlen
Berta Stjernquist

353 21. Om järnproduktion under yngre bronsålder och äldre järnålder i Linde bergslag
David Damell

363 22. Fibulan i dumphögen
Ulf Näsman

375 23. Sankt Olof, Heliga Maria och några till – om platser och kulturell förändring under äldre medeltid i Norden
Lars Ersgård

399 24. Gropar i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister
Lars Löthman

411 25. The life-history approach to monuments: an obituary?
Cornelius Holtorf

10. En gammal grävning, ett kulthus och ett antikvariskt problem

Martin Hansson

Inledning

Historisk arkeologi är mer än att bara studera perioder med skrift med arkeologiska metoder. Historisk arkeologi kan också vara att bedriva arkeologi med en historikers metoder. Det finns många exempel på hur man genom att återvända till gamla undersökningar, omtolka dem och sätt in dem i ett nytt sammanhang kan nå helt nya resultat. En forskare som gjort detta till ett signum är Dag Widholm. I sin avhandling om östra Småland återvände han till den gamla undersökningen i Hjortekrog och nu senast har han publicerat ytterligare en äldre undersökning, det märkliga röset med inre stående stenar i Ekaryd utanför Söderåkra söder om Kalmar (Widholm 1998, 2006). Precis som dessa tidigare bortglömda undersökningar finns många liknande runt om i landet, undersökningar vars resultat fortfarande idag kan ge viktiga ledtrådar till tolkningen av det förflutna. Inte minst när man arbetar på ett länsmuseum och i olika sammanhang tittar i arkivet, kan man stöta på den här typen av undersökningar. Ibland kan dessa undersökningar och platser vara så intressanta att de kan få en att frångå de ämnen och tidsperioder man vanligen sysslar med.

En sådan plats och undersökning står i fokus för föreliggande artikel, där syftet, förutom att lyfta fram en spännande fornlämningsmiljö och den undersökning som Knut Kjellmark gjorde där på 1930-talet, även är

att kort diskutera bronsålderns kulthus samt ett högaktuellt antikvariskt problem, frågan om vad som skiljer en grav från ett röjningsröse.

Trakten

Strax sydväst om Växjö, i de centrala delarna av Värend, ligger Bergunda socken. Bergunda är idag ett godslandskap dominerat av det stora Bergkvara-godset med rötter i medeltid, men här finns också en rik fornlämningsmiljö. Landskapet i området är relativt platt med ett stort antal nord-sydligt gående drumliner och åsbildningar. Mellan dessa återfinns ofta våtmarker och vattendrag. I området rinner Mörrumsån på sin väg från Helgasjön mot kusten. Traktens bebyggelsehistoria skiljer sig inte nämnvärt från övriga delar av centrala Värend. Detta är ett område som varit bebott ända sedan människan första gången tog landet i besittning efter den senaste istiden. Till skillnad mot många andra delar av landet har de centrala delarna av Värend i princip kontinuerligt varit bebott sedan äldre stenålder. Gravmonument alltifrån den yngre stenålderns hällkistor, bronsålderns rösen, den yngre bronsålderns och äldre järnålderns stensättningar samt den sena järnålderns gravfält, återfinns i princip i samma områden (Hansson 1999).

Så är även fallet i Bergunda socken, där det finns tretton hällkistor registrerade, framför allt i socknens mellersta och östra delar med en dragning mot Mörrumsåns vattensystem (Hansson 2004). Hällkistorna kan hypotetiskt sägas representera skilda bebyggelseenheter. I socknen finns vidare ett sextiotal rösen av bronsålderstyp, många av dessa ligger i områden med fossil åkermark. Flera riktigt stora rösen, uppemot 25 meter i diameter och 2-3 meter höga, hittas också. Centrala Värend är ju sedan länge känt som ett område med en stor koncentration av stora bronsåldersrösen (Skoglund 2005).

De studier som gjorts kring det småländska höglandets stora områden med fossil åkermark har visat att stenröjningen börjar under bronsålder. I centrala Värend kan detta beläggas redan under äldre bronsålder (Widgren

2003, Skoglund 2005). Även i Bergunda finns ett stort antal områden med fossil åkermark med sannolikt ursprung i bronsålder.

Ur gravsynpunkt kan yngre bronsålder och äldre järnålder antas vara representerad av de många stensättningar som återfinns i landskapet, antingen ensamma eller i mindre grupper. I Bergunda finns ett fyrtiotal stensättningar och precis som för rösena återfinns de ofta i områden med fossil åkermark. Många gånger ligger stensättningar i anslutning till äldre rösen, vilket visar på en kontinuitet i markutnyttjandet över lång tid. Spridningen av stensättningar visar att bebyggelsen nu fanns över i princip hela socknen. Ofta kan det vara svårt att i ett område med fossil åkermark urskilja vilka stenrösen som är gravar och vilka som är odlingsrösen. Vanligen brukar gravar vara större, mer vällagda och ligga i dominerande höjdlägen, men detta stämmer långt ifrån alltid.

Ett bra exempel på detta är den undersökning som Knut Kjellmark gjorde 1930 vid Stora Hammaren i Bergunda, vid korsningen mellan riksväg 23 och vägen mot Gemla (fig. 1), en plats jag passerar dagligen på väg till arbetet och som står i fokus för denna artikel.

Platsen och undersökningen

På en nordsydligt gående, flack, bred åsrygg vid torpet Stora Hammaren återfinns ett flertal fornlämningar inom ett cirka 500 meter långt och 350 meter brett område. Här finns/har funnits två hällkistor, två rösen, nio stensättningar, en rest sten, en möjlig skålgropssten samt en husgrund av ”kulthustyp”, alltihop omgivet av fossil åkermark med röjningsrösen och en stensträng (fig. 2). Den koncentration av fornlämningar som hittas inom ett så begränsat område gör att platsen måste ses som mycket speciell. Inte minst förekomsten av ett kulthus talar för detta.

Genom fornlämningskomplexets östra del går idag riksväg 23 som förbinder Växjö med Skåne. Dagens landsväg har i princip samma sträckning som den alltid har haft. På en häradskarta över Kinnevalds härad från 1668, har vägen ungefär samma sträckning som idag. På

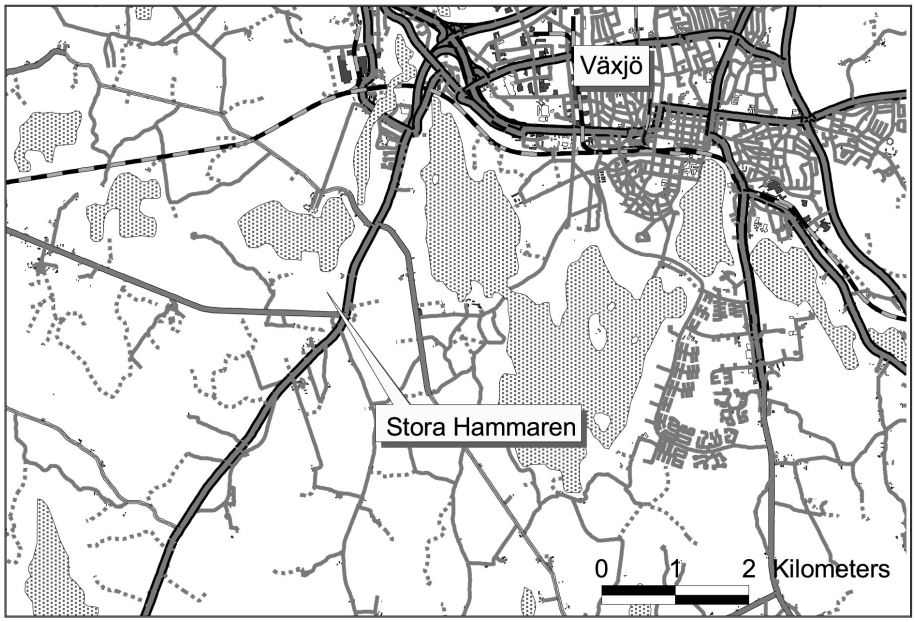

Figur 1. Stora Hammarens läge strax sydväst om Växjö.

många platser längs med nuvarande väg finns rester efter äldre versioner väg, vid sidan om dagens asfalterade landsväg. Längs vägen finns även ett stort antal gravar och gravrösen, varför man kan anta att den har mycket gamla anor (fig. 3). Mot bakgrund av fornlämningskomplexet på åsen kan man hypotetiskt anta att den här kommunikationsleden existerade redan under bronsålder. Sedan lång tid har det också varit en utbredd uppfattning att det finns ett samband mellan bronsålderns vägar och utbredningen av högar och rösen (se Skoglund 2005: 199). I Smålands inre med sina många gånger väl bevarade gravrösen från bronsåldern samt ålderdomliga vägnät, blir sambandet mellan väg och fornlämningar ofta extra tydligt. Fornlämningskomplexet vid Stora Hammaren är ett sådant konkret exempel.

På sin väg söderut passerar vägen Huseby innan den fortsätter mot Älmhult och Skåne. Just Huseby kan nästan ses som ”porten till Värend”.

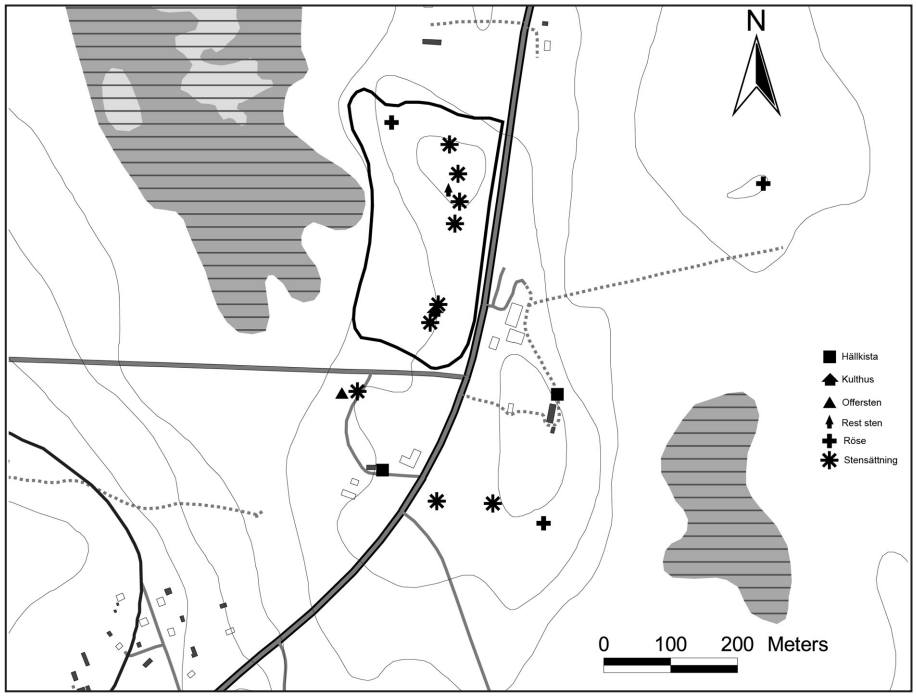

Figur 2. Registrerade fornlämningar vid Stora Hammaren. Svart linje avgränsar den fossila åkermarken.

Vägen passerar här över Mörrumsån i en smal passage mellan sjöarna Salen i norr och Åsnen i söder (fig. 3). På samma sätt som komplexet vid Stora Hammaren kan just Huseby sägas ha varit en speciell punkt i landskapet under förhistorisk tid. Söder om Huseby, i Hunna, har en av landets största senneolitiska dolkar påträffats. Strax norr om Huseby, vid Osby, vid ett äldre vadställe över Mörrumsån, påträffades i samband med muddring av ån på 1930-talet ett stort offerfynd. Många föremål är förkomna, men det material som samlades in består av allt ifrån senmesolitiska trindyxor till tunnackiga yxor och skafthålsyxor. Föremålen visar att vadstället över ån fungerade som offerplats under över tvåtusen år (Hansson 1999: 29).

Fornlämningskomplexet vid Stora Hammaren är således komplext i sig, med synliga gravar från senneolitikum, bronsålder och säkerligen även

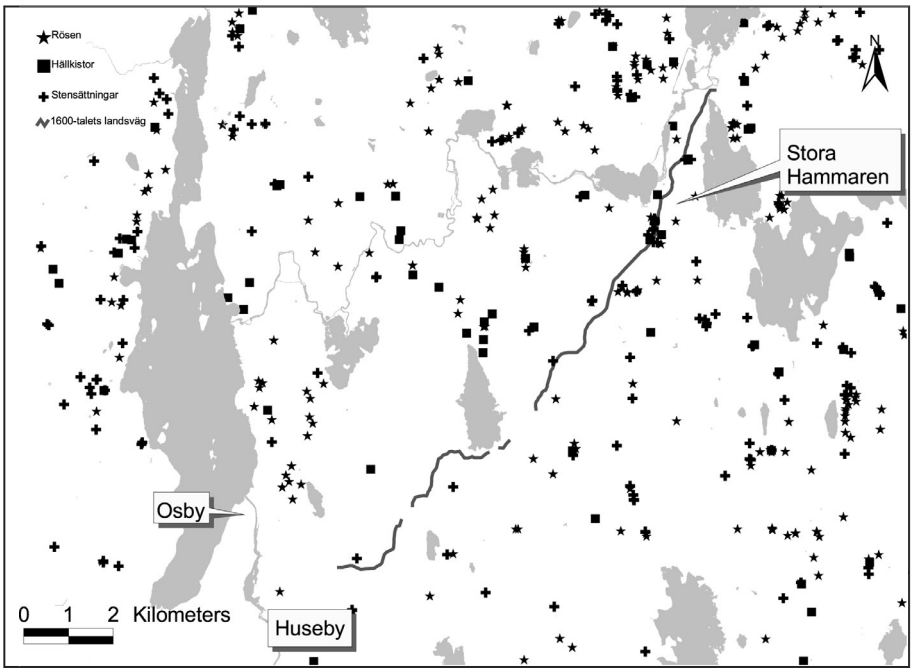

Figur 3. Karta som visar den äldre vägsträckningen, rösen/stensättningar samt läget för Osby och Stora Hammaren.

äldre järnålder. Det kommunikativa läget vid en urgammal landsväg måste också tas i beaktande. Till detta kommer det kulthus som finns på platsen och den undersökning som Knut Kjellmark gjorde här 1930 (Kjellmark 1930).

Undersökningen förorsakades av att ett flertal av rösena på platsen skadats av stentäkt i samband med byggandet av Gemlavägen, som från Stora Hammaren löper rakt västerut från riksväg 23. Sten hade tagits från rösena och sålts till vägbygget. I en skrivelse den 5 juli 1930 uppmanades Knut Kjellmark av Riksantikvarien att undersöka platsen. Tretton mindre rösen kom att undersökas, men inte kulthuset eller något av de större rösena. Fynden från undersökningen förvaras på Statens Historiska Museum i Stockholm (SHM 19513). Av rapporten framgår att planer även fanns på att undersöka kulthuset, något som dock aldrig kom att genomföras. I

samband med undersökningen upprättade Kjellmark en karta över området (Kjellmark 1930). Utifrån denna får man en uppfattning om vad han lade märke till (fig. 4). Kartan omfattar delar av fornlämningskomplexet och tar upp kulthuset, tre större, ej undersökta gravrösen, samt de tretton mindre rösen som undersöktes. Vidare är den stensträng (stenrevel) som begränsar den fossila åkermarken åt öster medtagen. Man kan notera att Kjellmark i sin rapport inte nämner något om att det finns odlingsrösen i området, utan att han tolkar även de mindre stenrösena på platsen som gravar, en tolkning som han har stöd för av resultaten i sin undersökning. Dessutom har Kjellmark noterat fyra runda eller hästskoformade fördjupningar i marken, varav två var förbundna med varandra. Dessa anläggningar, som Kjellmark kallar ”salonger”, hade plan, nedsänkt botten, ungefär två till tre decimeter under markytan och en diameter på sju till tio meter med en meterbred ingång. Kjellmark tolkar dem som hyddbottnar till ”primitiva tält- eller kåtliknande hyddor”, efter att ha avfört dem som kolbottnar. Dessa lämningar har inte noterats vid fornminnesinventeringen 1995 och jag har själv inte kunnat återfinna dem. Deras funktion och ålder är okänd, ingen av dem kom att undersökas.

Jämför man Kjellmarks karta med vad som noterades vid fornminnesinventeringen 1995 i samma område, kan man notera att kulthuset med intilliggande stensättningar samt den stora stensättningen i norr registrerats (RAÄ 15: 1-3 samt RAÄ 16: 1), medan de mindre rösen i mellanliggande område som Kjellmark undersökte och menade vara gravar i dag bedöms vara röjningsrösen. Men tar man del av Kjellmarks resultat blir dagens tolkning problematisk. Dagens bedömning att de små rösena är röjningsrösen kan verka något förvånande då man vid inventeringen 1995 var medveten om Kjellmarks undersökning på platsen och att han hittat fynd i flera av rösena. Kanske borde detta tillsammans med förekomsten av ett kulthus ha lett till större reflektion i bedömningen.

Undersökningen utfördes av Kjellmark själv med bistånd av folkskollärarna O Nyqvist från Eneryda, J Håkanson från Karlshamn, J Wilhelmsson från Räppe och kandidaten O Lindsten från Alvesta. Under två dagar bistod även två arbetare vilka ställdes till förfogande av

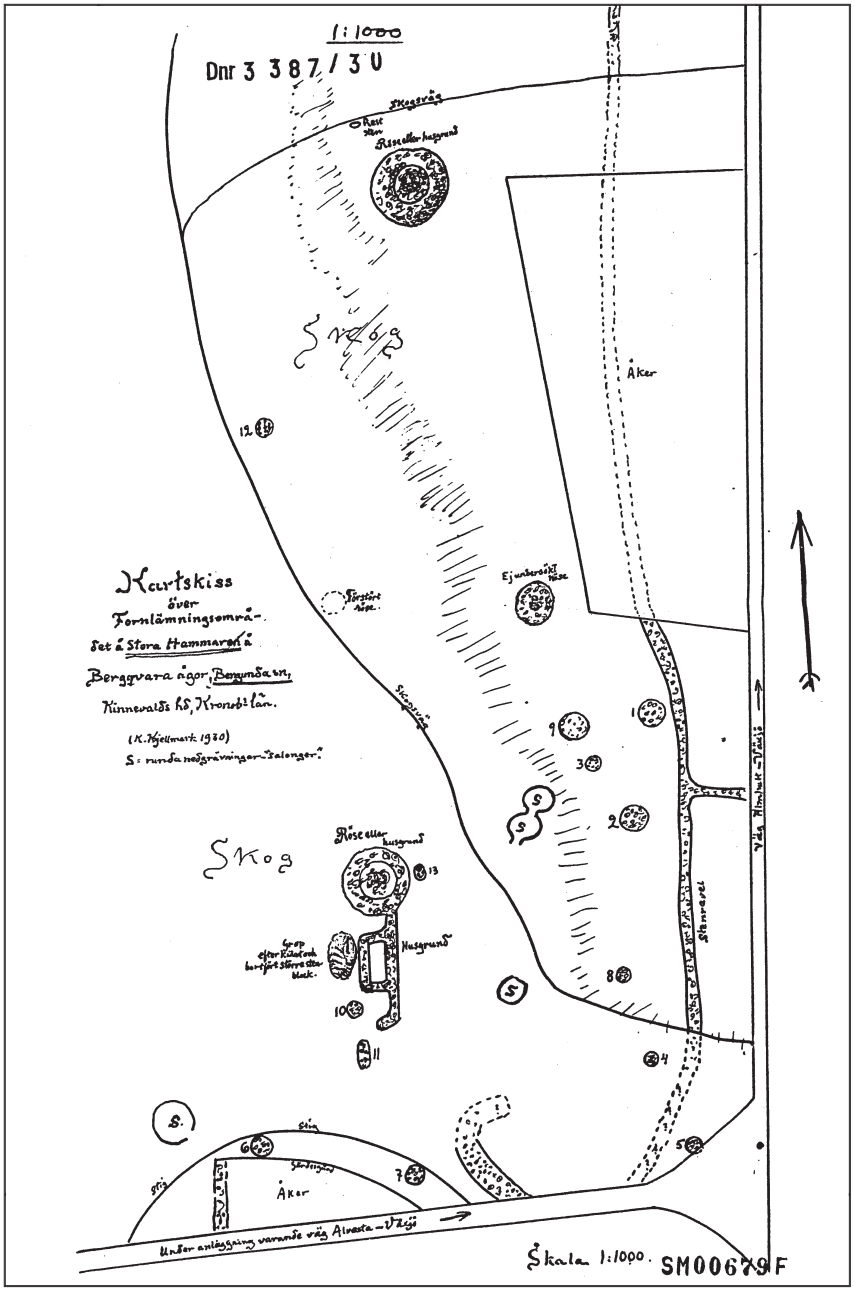

Figur 4. Kjellmarks karta över Stora Hammaren. Nummer avser undersökta rösen. S = ”salonger” . ATA.

markägaren, greve Per Posse till Bergkvara. I rapporten sägs inte något om vilken metodik som användes, men man kan utgå från att rösena handgrävdes. Varje röse ritades i plan och profil. Av planritningarna framgår att man endast grävde ut rösenas centrala delar och oftast lämnades en ”ring” av gravens yttre delar orörda. Av rapporten framgår också att man åtminstone sållade delar av de uppgrävda massorna. Kjellmark undersökte tretton mindre rösen, vars diameter varierade från tre till åtta meter. Höjden uppgick som mest till ungefär en halvmeter. Flera av rösena var skadade av den stentäkt som bedrivits på platsen. Efter undersökningen verkar rösena ha återställts i möjligaste mån.

Trots att de mindre rösena på platsen idag tolkas som röjningsrösen fann Kjellmark fynd i nio av de tretton rösena. Resultatet av undersökningen kan sammanfattas i tabell 1.

Sammanställningen visar att man måste tolka rösena på platsen huvudsakligen som gravar och inte som idag som röjningsrösen. Visserligen har inga osteologiska analyser gjorts av de brända benen, och själv har jag i detta sammanhang inte haft möjlighet att studera fynden, men det förefaller som om åtminstone sju av rösena var brandgravar. Förekomsten av brända ben och keramik tyder på detta. Detsamma gäller de fall där man hittade nedställda flatbottnade gravurnor. De daterande fynden utgörs framför allt av bronsnålen i grav 9 vilken Kjellmark daterar till bronsålderns period V. Även den rabbade keramik som hittades i ett par gravar tyder på en datering av gravfältet till yngre bronsålder.

Vad som bör noteras i övrigt är att de brända benen i alla gravar utom nummer 13 var rengjorda, vilket får Kjellmark att spekulera i att grav 13 kan vara från järnåldern, medan övriga gravar enligt hans mening bör dateras till bronsålder. Bland övriga fynd kan flera knackstenar märkas men även en mindre skålgropssten, en ”älvasten”, i grav 4 med en inhuggen skålgrop. Skålgropsstenen är 16x15 centimeter stor och 8,5 centimeter tjock och har en inhackad skålformad fördjupning på ena sidan. Detta fynd indikerar också en datering till bronsålder. I samma grav hittades även hälleflinta, möjligen en del av ytterligare en knacksten. Knackstenar i gravar relaterade till skålgropar är kända från andra håll i

Tabell 1. Sammanställning över fynden från de undersökta rösena.

Nr	Diameter	Höjd	Fynd	Anmärkning	Tolkning
1	7-8 m	Skadat > 0,5 m	Rabbad keramik, brända ben, bronsring	Del av flatbottnad gravurna	Grav
2	7-8 m	0,3-0,4 m	Keramik, brända ben	Jordfast sten mitt i röset	Grav
3	3 m	0,3 m	Brända ben, keramik		Grav
4	Ca 5 m	0,4 m	Flintbit, skrapa, kvartsitskärva, knacksten, slipsten, mindre sten med skålgrop	Skelettgrav ? Nedgrävd grop 2 dm under markytan	Grav
5	4 m	0,5 m	-		Röjningsröse
6	4 m	0,5 m	-		Röjningsröse
7	4 m	0,5 m	Knacksten, slipsten		Grav?
8	3 m	0,25 m	Brända ben		Grav
9	8 m	0,15 m	Keramik, brända ben, bronsnål	Nålen period V, hittad i sållet	Grav
10	4 m	0,3 m	Brända ben		Grav
11	6x3,5 m	0,5 m	-	Vall vid husgrund	
12	4 m	0,3 m	-		Röjningsröse
13	4x3 m	0,3 m	Brända ben, kol, flinta	Ej tvättade ben, brandlager under röset	Grav

länet. Vid den stora Ör-ristningen (RAÄ 21, Ör sn) undersökte Knut Kjellmark två stensättningar som överlagrade skålgropar. I vardera graven låg också en knacksten av sandsten (Skoglund 2006: 41ff).

Sammantaget visar fynden att gravfältet ska dateras till bronsålder. Den rabbade keramiken och bronsnålen gör att åtminstone två av gravarna kan ges en datering till yngre bronsålder. Därmed blir det intressant att koppla gravfältet till det närliggande kulthuset, en fornlämningstyp som vanligen brukar dateras till samma period.

Figur 5. Kulthuset i Stora Hammaren från sydost. Vallarna är förstärkta med svarta streck. Foto Knut Kjellmark. ATA.

Kulthuset

Det mest ovanliga med platsen i fråga är förekomsten av en större husgrund, vilken ansetts vara ett kulthus (fig. 5). Kulthus är en fornlämningskategori som diskuterats länge inom arkeologin, både i artiklar och för ett par år sedan även i en avhandling (Victor 2002). Mycket av lockelsen kring dessa hus hör ihop med tolkningsproblematik; när uppfördes de, hur såg de ut och vilken funktion hade de? Svårigheterna med att komma till rätta med kulthusen hör också samman med att inte särskilt många är undersökta med moderna arkeologiska metoder samt att de undersökningar som gjorts lett till olika tolkningar. Vissa forskare har menat att kulthusen varit ”riktiga” byggnader med tak, medan andra tolkar dem snarare som inhägnader utan tak. Husgrunderna kan ses som platser för kult och ritualer eller

som aristokratiska gravar, ”husgravar” (jfr Kaul 2006, Victor 2002, 2006, Svanberg 2006). Här är inte platsen att gå in i en längre diskussion om kulthusens funktion och datering, det är även en fråga som ligger utanför min egen kompetens, utan snarare peka på en rad förhållanden som kan vara värda att beakta mot bakgrund av kulthuset i Bergunda.

I Sverige finns ungefär åttio kulthus med antagen datering till bronsålder. Ett mindre antal är stolpburna men huvuddelen, ett sextiotal, är stengrundshus med vallar av stora stenar och jord. Gavlarna är ofta rundade medan innerhörnen är rätvinkliga. Husens längd varierar mellan 8 till 45 meter, men vanligen är de mellan 16-25 meter långa och 6-12 meter breda. Många gånger är det svårt att avgöra om husen haft tak eller varit öppna. På en del platser, som Värnanäs söder om Kalmar, förekommer flera kulthus på samma plats. Många gånger ligger de också i direkt anslutning till gravar från bronsålder, vilket tillsammans med de få dateringar som finns, gör att kulthusen generellt ses som tillhörande bronsåldern (Victor 2002: 77). Vissa forskare menar att stenbyggda kulthus, eller husgravar, framförallt ska dateras till mellersta och yngre bronsålder (Svanberg 2006: 127).

Till gruppen av stengrundshus hör kulthuset vid Stora Hammaren. Huset är 16 meter långt och 7 meter brett och orienterat i nord-sydlig riktning, parallellt med den förbigående vägen. Golvytan är 11 gånger 3-4 meter stor och ligger nedsänkt ungefär två decimeter under omgivande markyta. Långsidornas vallar av 2-3 meter breda och 0,3 meter höga medan gavlarna är 1,5-2 meter breda och 0,1-0,2 meter höga. Från husets sydöstra hörn utgår en stensträng, sju meter lång och 1-1,5 meter bred. Alldeles norr om huset ligger en grav i form av en stensättning, 14 meter i diameter och 0,3 meter hög. Strax väster om huset finns en sentida täktgrop.

Av Kjellmarks planritning att döma är husets östra långsida utsträckt både norr och söder om husets respektive gavlar. I norr ansluter den östra långsidan till den stensättning som ligger norr om huset. I söder fortsätter långsidan som en stensträng sju meter åt söder innan den kort viker av åt väster (fig. 4). Kjellmark undersökte aldrig kulthuset, men strax sydväst

om huset, endast på ett par meters avstånd, låg ett av de rösen som kom att undersökas, grav 10. Här hittades enbart brända ben. Omedelbart öster om den stora stensättningen låg ytterligare ett mindre röse som undersöktes, grav 13. Här hittades brända ben och Kjellmark spekulerar i att denna grav skulle kunna vara från järnåldern eftersom de brända benen inte var rengjorda. Kjellmarks undersökningar ger således ingen säker ledtråd till kulthusets datering, men mycket talar för att även detta precis som de daterade gravarna bör dateras till yngre bronsålder. Däremot framstår husets koppling till en gravkontext tydligt. Begravningar har skett omedelbart norr, söder och öster om huset. Om begravningar även skett inne i huset är oklart, men eftersom huset rent fysiskt hänger samman med den stora stensättningen i norr är detta inte otänkbart. Att kulthuset fungerat i ett rituellt sammanhang förefaller klart.

På många sätt är således kulthuset vid Stora Hammaren en rätt typisk representant för bronsålderns kulthus i landet, kanske med det undantaget att det ligger långt inne i landet. Det flesta andra kända kulthus ligger annars vid kusterna eller runt Mälaren (Victor 2002: 80 fig 27). I Mälarområdet förefaller närheten till vattenleder vara ett viktigt kriterium för placerandet av kulthusen. Kulthuset vid Stora Hammaren ligger i anslutning till Mörrumsåns vattensystem, som från Helgasjön i norr rinner igenom Bergkvarasjön strax norr om Stora Hammaren på sin väg mot kusten. Läget kan dock inte sägas vara direkt i anslutning till denna vattenled.

Ur ett kommunikativt hänseende är däremot läget invid, och parallellt med den gamla landsvägen söderut mot Huseby betydligt mera uppenbar. Vägens verkliga sträckning under bronsålder kan man självfallet enbart spekulera om, men mycket talar för att människor faktiskt ”alltid” färdats förbi platsen. Kulthuset och dess kringliggande gravmiljöer blir i ett sådant perspektiv en mycket offentlig plats. Kanske kan man se platsen som en pendang till tidigare nämnda offerplatsen vid Osby strax norr om Huseby. En resande mot centrala Värend från söder passerade två rituellt laddade platser innan man nådde ”in i landet”. Just det kommunikativa läget har paralleller, exempelvis vid de nyligen undersökta kulthusen i Gualöv väster

om Bromölla, där tre kulthus undersökts (Höst & Svanberg 2003). I och i anslutning till kulthusen fanns här ett stort antal gravar, men också tre färdvägar som av allt att döma är samtida med kulthusen. Även här låg kulthusen i ett kommuniktativt läge.

I Helena Victors avhandling är kulthuset vid Stora Hammaren det enda i Smålands inland. I Kronobergs län är dock ytterligare två stengrundshus kända. Det ena ligger vid Mästreda i Sjösås socken ett par mil nordost om Växjö (RAÄ 101 Sjösås sn). Huset undersöktes på 1980-talet av Smålands museum tillsammans med traktens hembygdsförening (Gustavsson 2003). Jämfört med kulthuset vid Stora Hammaren är det här huset större, 27 meter långt och 9 meter brett, med väggar av breda stenvallar. Huset ligger i ett större område med fossil åkermark (RAÄ 103). Ungefär 500 meter sydost om huset finns ett gravfält (RAÄ 102) med ett trettiotal gravar, huvudsakligen ovala ofyllda stensättningar med en antagen datering till yngre järnålder. Detta hus ligger således i en helt annan fornlämningsmiljö än huset vid Stora Hammaren, närmast i en järnålderskontext.

Den undersökning som gjordes visade förekomst av tunna kulturlager, bland fynden fanns keramik och brända ben. Ett flertal ^{14}C-dateringar gjordes, men dessvärre spretade dateringarna från mesolitikum till modern tid. Förnyade dateringar av träkol taget under södra muren samt från matskorpa på keramik har givit en datering till romersk järnålder och folkvandringstid (Gustavsson 2003: 73). Datering och fornlämningskontext är således annorlunda än för huset vid Stora Hammaren. Heléne Gustavsson, som nyligen studerat Mästredahuset, menar att detta inte är ett kulthus utan ett bostadshus från romersk järnålder-folkvandringstid, precis som samtida ”kämpagravshus” på Öland.

Så kan mycket väl vara fallet, men en sådan tolkning skapar genast en ny intressant frågeställning; varför har man på just den här platsen låtit uppföra en byggnad som helt avviker från annan samtida bebyggelse i Smålands inland? De järnåldershus som undersökts i Kronobergs län har för övrigt varit av den ”vanliga” stolpburna typen (ex. Jönsson & Nylén 2007).

Ytterligare ett möjligt kulthus ska nämnas, vilket är intressant då det endast ligger ett par kilometer norr om huset vid Stora Hammaren. I samband med en arkeologisk förundersökning av ett område med fossil åkermark, gravar och boplatslämningar vid Räppe 2002, framkom delar av ett speciellt hus intill en hällkista (Lindman 2004). Ett par meter sydväst om hällkistan fanns ett antal kraftiga, stora stenar i en packning av jord och småsten. Det hela tolkades som en svagt rundad gavel. Från denna utgick två parallella rader av större stenar. Huset verkar ha varit cirka 13 gånger 5 meter stort och var orienterat i nordostlig-sydvästlig riktning. En härd som överlagrade stengaveln daterades (^{14}C-datering) till förromersk järnålder, varför byggnaden bör vara äldre. Grovt kan den dateras till bronsålder. En härd som låg intill huset daterades, också den med ^{14}C-analys till yngre bronsålder, men även anläggningar från romersk järnålder finns vid huset. I anslutning till huset vid Räppe fanns även ett hålvägssystem som ledde fram till huset, både från norr och söder. Eftersom någon slutundersökning av området ännu inte kommit till stånd är frågorna kring detta komplex många, men exemplet visar att långtifrån alla kulthus är kända. Det visar också att kulthuset vid Stora Hammaren inte är så ensamt i sitt inlandsläge som det först verkar. Mot bakgrund av Kjellmarks undersökning och den komplexa miljön på platsen framstår kulthuset vid Stora Hammaren som ett spännande objekt för framtida forskning.

Grav eller röjningsröse?

Kulthus må vara spännande, men lika intressant var det faktum att Kjellmark hittade gravläggningar i vad som idag ses som röjningsrösen. Detta sätter fingret på ett centralt antikvariskt problem, inte minst i en region som Småland med sina många röjningsröseområden. I en exploateringssituation ställs denna problematik på sin spets. Gravar och gravfält har av tradition haft betydligt högre antikvariskt värde jämfört med andra typer av fornlämningar. Därför bli Länsstyrelsernas ställningstagande många gånger helt olika om den hotade fornlämningen

är en grav eller ett röjningsröseområde. Problemet är, som Kjellmarks undersökning så väl belyser, att det inte går att okulärt med någon större säkerhet att bestämma vad som är vad.

Den här problematiken har intresserat flera forskare, inte minst utifrån ett småländskt perspektiv. I samband med undersökningarna inför ombyggnaden av E4:an förbi Hamneda i sydvästra Småland aktualiserades problematiken. Inför slutundersökningen av ett område med röjningsrösen, RAÄ 77, gjordes ett försök att okulärt avgöra vilka rösen som kunde vara gravar. Nio förmodade och en säker grav (hällkista) kunde identifieras. De förmodade gravarna grävdes skiktvis för hand, men inga säkra begravningar hittades. Däremot visade det sig att två av rösena avvek tydligt från övriga rösen genom att de innehöll brandlager och medvetet konstruerade stenpackningar. Ytterligare ett av rösen hade en medvetet anlagd stenkonstruktion i form av tydlig yttre form och tendens till mittröse. I detta fall fanns dock inget brandlager (Svanberg 2000: 124). Några tydliga gravgåvor eller brända ben från människa fanns dock inte i anläggningarna. Fredrik Svanberg som behandlat Hamnedaundersökningarna menar att inget av dessa tre rösen var gravar, däremot var de inte heller vanliga röjningsrösen. Utifrån Svanbergs genomgång av liknande undersökningar i södra Sverige står det helt klart att det inte går att via yttre kriterier som form, storlek, stenstorlek, läge i terrängen med mera, skilja gravar från odlingslämningar. Samtidigt blir problemen med att tvinga in en arkeologisk verklighet i de två kategorierna ”grav” och ”röjningsröse” uppenbara (Svanberg 2000: 131).

Liknande problematik har diskuterats av Leif Häggström i den nyligen utkomna publikationen från de omfattande undersökningarna inför ombyggnaden av riksväg 31vid Öggestorp och Rogberga i norra Småland (Häggström 2007). Inför undersökningen bedömdes det att det fanns minst ett femtontal gravar i området. När undersökningarna var klara visade det sig att endast tre av dessa innehöll tydliga identifierbara gravanläggningar, eller spår av sådana. Häggström tar i sin artikel upp viktiga problem kring den arkeologiska formationsprocessen och diskuterar bland annat nedbrytning och urlakning av humöst material i de småländska skogarna,

Figur 6. Röse 1 efter avtorvning innan undersökningen påbörjats. Foto från väster, Knut Kjellmark. ATA.

men även det för arkeologer välkända begreppet *kenotaf*, grav uppförd över person som avlidit på en annan plats, vilket brukar tas till när ingen gravläggning påträffas i det som ses som ”säkra” gravar. I norra Småland finns en speciell problematik kring dessa frågor genom de många stora och tydliga kvadratiska stensättningar som ofta visat sig sakna spår efter gravläggning. Även Häggström pekar på problemen med kategorierna grav/röjningsröse och menar att även om inga gravläggningar påträffas kan dessa ”gravar” ha varit viktiga i olika rituella sammanhang i samband med begravningar och ceremonier. Häggström menar vidare att termen ”grav” är alltför snäv och att man istället borde använda en term som ”monument” under vilken en mängd olika funktioner som kenotaf, grav, altare, dödshus m. fl. kan samsas (Häggström 2007: 74).

Gemensamt för både undersökningarna i Hamneda och Öggestorp är dock att urvalet av ”gravar” gjordes genom okulära besiktningar inför

undersökningarna. Att man redan innan undersökningen startar har bestämt sig för vad som är grav och vad som är röjningsröse påverkar självfallet valet av undersökningsmetodik och metodiken blir i det här fallet helt avgörande för tolkningen av anläggningen i fråga. Medan gravar grävs för hand och ofta dokumenteras både i plan och profil, där varje antydan till kantkedja eller andra inre konstruktioner dokumenteras, är det vanligaste tillvägagångssättet när man undersöker röjningsrösen att snitta röset med maskin för att dokumentera en profil och ta olika typer av prover för analys. Alla som gjort detta vet att om ”röjningsröset” i fråga var en grav, så finns det med den grova metodik som används nästan inga möjligheter att faktiskt hitta gravläggningen i fråga. Förförståelsen av den enskilda anläggningen, grav eller röjningsröse, blir därmed genom valet av undersökningsmetodik som följer av detta självuppfyllande. Ett röjningsröse blir per automatik ett röjningsröse och en anläggning som grävs som en grav, tolkas ofta som en grav. Om ingen tydlig gravläggning påträffas blir ”graven” en kenotaf.

De gravar som Kjellmark undersökte framstår idag inte som typiska gravar och det är inget märkligt i att man vid revideringsinventeringen inte ansåg dem vara gravar. De urskiljer sig varken till form, storlek eller läge i landskapet jämfört med typiska småländska röjningsrösen. Det som särskiljer dem är läget invid ett kulthus. Hade Kjellmark grävt idag hade han säkerligen av kostnadsskäl snittat rösena med en grävmaskin och dokumenterat profilen. Man kan i så fall undra om han överhuvudtaget hade upptäckt några gravläggningar.

Det är uppenbart att våra kategoriseringar ”grav” och ”röjningsröse” är otillräckliga, men också att de behöver problematiseras på ett helt annat sätt än vad som vanligen görs i den antikvariska verksamheten (jfr. Kraft 2006). Synen på vad som är en grav bygger på något sätt fortfarande på den gamla skattletardrömmen, att hitta den döde/döda begravd med alla sina skatter. Hittar vi ingen gravläggning är det inte intressant. Den här föreställningen kan man ibland ana även i olika styrdokument, trots att det är väl känt att långt ifrån alla av förhistoriens människor kom att bli begravda i arkeologiskt iakttagbara gravar. I de gravar som undersöks är det

också i många fall så att endast mindre delar av den döda individen lagts ned i graven. En normalt kremerad vuxen kropp resulterar i ungefär 2000 – 2500 gram brända ben. Detta ska jämföras med att man under äldre järnålder endast finner 1/10 eller 1/5 av denna mängd i gravgömmorna (Häggström 2007: 65 anf. litt.). Ska en sådan anläggning då egentligen ses som den enskilde individens grav? Representerar det vi brukar se som gravar delvis något annat? Kan i så fall även vissa ”röjningsrösen” också representera något annat?

För att komma vidare i frågan krävs nytänkande och mod, inte minst från antikvariska myndigheter. På det senare kan man hysa visst tvivel. Att gräva gravar är som alla vet mer kostnadskrävande än att gräva röjningsrösen, de senare undersöks ju inte heller i lika stor utsträckning som gravar. I Länsstyrelsens utvärdering av arkeologisk verksamhet i Kronoberg län sägs följande angående röjningsröseområden:

> Röjningsrösen i sig själva verkar framförallt ge underlag för tagning av 14C-prover för att datera dem och underlag för makrofossilprover. Därutöver förefaller de, generellt sett, ha ett relativt begränsat informationsvärde. En slutsats blir då att röjningsrösens främsta kunskapsvärde ligger i att vara indikatorer på ett potentiellt sammanhang med gravar och bebyggelse. Om denna potential inte kan realiseras genom att man verkligen finner bebyggelsen och gravarna, sjunker rimligtvis det potentiella kunskapsvärdet av ett område med röjningsrösen (Grundberg 2005: 29f).

Detta kan tolkas som att fossil åkermark utan okulärt iakttagbara gravar saknar arkeologiskt informationsvärde, ett påstående som är mycket märkligt. För det första bortser man helt från möjligheten att fossil åkermark också kan representera medeltida ödegårdar eller annan bebyggelse från historisk tid. I de fallen ska man nog inte förvänta sig att hitta förhistoriska gravar. Undersökningar som gjorts har ju också visat att medeltida ödegårdar gömmer sig bland den fossila åkermarken

(Åstrand 2006). För det andra kommer man tillbaka till frågan om vad som är grav och vad som är röjningsrösen. Trots att det allt mer blir tydligt att några klara kategorier i frågan inte existerar vidhåller en antikvarisk myndighet att det är förekomsten av okulärt bestämbara gravar som ska avgöra exempelvis huruvida ett fossilt åkermarksområde ska komma att undersökas eller ej.

Om forskningen i de här frågorna ska komma vidare krävs ett helt annat synsätt där man öppnar för andra perspektiv och vågar frångå våra otympliga kategorier.

Mot bakgrund av upphandlingsförfarandet inom uppdragsarkeologin har Länsstyrelserna i dessa frågor en mycket viktig roll att spela. Om Länsstyrelserna i sina underlag inte ger möjlighet till problematisering av frågan om grav/röjningsröse, och samtidigt inser att detta måste få kosta, kommer någon utveckling av dessa frågor inte att komma till stånd. Mot bakgrund av att det sedan arkeologins barndom grävts tusentals gravar i landet, borde det kanske snarare vara gränsfallen, monumenten mellan grav och röjningsrösen som skulle stå i fokus.

Avslutning

Den undersökning som Kjellmark gjorde vid Stora Hammaren redan 1930 visade på en mycket komplex fornlämningsmiljö, samtidigt som den aktualiserade problematiken kring grav/röjningsröse. Dessvärre kom undersökningen aldrig att publiceras mer än som en enkel rapport, vilket kanske kan vara en orsak till att man, lite elakt kanske, kan säga att problemet kring vad som är en grav eller röjningsröse, egentligen inte kommit mycket längre än på Kjellmarks tid. Kjellmark såg alla sina rösen som gravar, vilket inte heller var korrekt, men genom att han faktiskt även grävde riktigt små rösen, och gjorde det noga, vet vi nu att även det minsta lilla ”röjningsröse” faktiskt kan innehålla en ”grav”. Vad man kan vara säker på är att det återstår mycket forskning innan frågor som dessa klarlagts. Samtidigt är föreliggande artikel även ett exempel på att man

genom att bedriva historisk arkeologi i arkiven, kan hitta ett och annat guldkorn.

Vi som verkar inom kulturmiljövården pläderar ju ständigt för att man ska ta tillvara och dra erfarenheter av det förflutna. Detta borde också gälla oss själva, där vi faktiskt ofta förringar våra föregångares arbeten.

Referenser

Grundberg, J. 2005. *Uppdragsarkeologi i Kronobergs län 1994-2004. Uppföljning och utvärdering*. Länsstyrelsen i Kronobergs län. Växjö.

Gustavsson, H. 2003. Kulthus eller bostad? Tolkning av en stenhusgrund i Mästreda, Småland. *Tidskrift - arkeologi i sydöstra Sverige 2003: 3.*

Hansson, M. 1999. Från renjägare till viking. En arkeologisk historia om södra Småland. *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*. Red L Johansson, *Kronobergsboken* 1999-2000.

Hansson, M. 2004. Bergunda sockens historia utifrån dess fornlämningar. *Bergunda – en återblick del II.* Bergunda hembygdsförening.

Häggström, L. 2007. Monument eller liklös grav? Om tolkning av gravar och monument utan tydlig gravläggning. I *Öggestorp & Rogberga. Vägar till småländsk förhistoria*. Red. L. Häggström. Jönköpings läns museum. Jönköping.

Höst, E. & Svanberg, F. 2003. Glimtar från en begravningsplats. I *Berättelser från Vætland. En arkeologisk resa längs E22 i Skåne*. (red.) A. Carlie. Riksantikvarieämbetet.

Jönsson, Å. & Nylén, A. 2007. Hem till byn – ett folkvandringstida och vendeltida bebyggelseskede i Växjö. *Urminne 2007: 6* tidskrift för arkeologi i sydöstra Sverige.

Kaul, F. 2006. Kulthuset ved Sandagergård og andre kulthuse – betydning og tolkning. I *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Red. M Anglert, M. Arthursson & F. Svanberg. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Kjellmark, K. 1930. *Rapport över undersökning av skadade fornlämningar vid St Hammar å Bergkvara ägor, Bergunda* sn. ATA dnr 3387/1930, SHM inv nr 19513.

Kraft, A. 2006. Röjningsrösen som transitionsmonument. En diskussion kring gravar i röjningsröseområden. I *Texter kring ting och tid. Arkeologiska fenomen i Kronobergs län*. Red. P. Lekberg. Smålands museum. Växjö.

Lindman, G. 2004. Fornlämningarna i Räppe industriområde – ett komplext odlings- och bosättningsområde i skogsmark. Vårt kunskapsskafferi i skogen. *Tidskrift - arkeologi i sydöstra Sverige 2004: 4.*

Skoglund, P. 2005. *Vardagens landskap. Lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur*. Stockholm.

Skoglund, P. 2006. *Hällristningar i Kronobergs län. Motiv, myter och dokumentation.* University of Lund. Institute of Archaeology report Series No 97. Lund.

Svanberg, F. 2000. Gravar i röjningsröseområden. De förmodade gravarna inom Hamneda RAÄ 77 och problematiken kring röjningsröseområden och gravar i södra Sverige. I *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland. Tio artiklar från Hamnedaprojektet.* Red. P. Lagerås. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Svanberg, F. 2006. I de mystiska kulthusens mörka inre. I *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Red. M Anglert, M. Arthursson & F. Svanberg. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Victor, H. 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. Uppsala.
Victor, H. 2006 Bronsålderns kulthus – ett dateringsproblem i en komplex miljö. I *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Red. M Anglert, M. Arthursson & F. Svanberg. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
Widgren, M. 2003 (red.). Röjningsrösen på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Meddelanden nr 117. Stockholm.
Widholm, D. 1998. *Rösen, ristningar och riter*. Stockholm.
Widholm, D. 2006. *Sacred Sites. Burial Customs in South Scandinavian Bronze and Iron Age*. Kalmar.
Åstrand, J. 2006. En medeltida skogsgård vid Markaryd. *Smålands museum rapport 2006: 45*.